
Цитована література:

1. *Ибн Сина*. Канон врачебной науки. Т. 1-5. — Ташкент, 1954-1960 гг.
2. *Ибн Сина*. Избранные философские произведения. — М., 1980.
3. *Ибн Сина*. Вибране // Перекл. М.В.Попова. — К., 2005.
4. *Авиценна* и этика науки и технологии сегодня. ЮНЕСКО, отдел этики науки и технологии. Paris, 2006.
5. *Аристотель*. Этика. — СПб, 1908.
6. *Аристотель*. Политика. — М., 1911.
7. *Вернадский В.И.* О науке. — Дубна, 1987.
8. *Гафиз Ширази*. Диван // Вибране. Перекл. М.В.Попова. — К., 2003.
9. *Кант И.* Соч. в 6 т. — М., 1963-1966.
10. *Лешкевич Т.Г.* Постнеклассическая методология: эволюция парадигмы фундаментальной философии // Вест. Моск. ун-та. Философия. — 1998, № 6.
11. *Москаленко В.Ф., Попов М.В.* Биоэтика: філософсько-методологічні та соціально-медичні проблеми. — К., 2005.
12. *Попов М.В.* Аксиологія і медицина. — К., 2003.
13. *Поттер В.Р.* Биоэтика — мост в будущее. — К., 2002.
14. *Стенин В.С.* Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность // Вопр. философии, 2003. — № 10.
15. *Толстых В.И.* Глобализация в социокультурном измерении // Практик. філософія, 2001. — № 2.
16. *Требования биоэтики: Медицина между надеждой и опасениями* / Пер. с франц. — К., 1999.
17. *Чанышев А.Н.* Курс лекций по древней философии. — М., 1981.

РОЗДІЛ II. МЕДИЧНА СПАДЩИНА ІБН СІНИ ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ

2.1. Ібн Сіна — видатний лікар-енциклопедист

Ю.К.Дупленко

Абу Алі Ібн Сіна та його творчість у царині лікування привертали увагу істориків медицини різних країн. У колишньому Радянському Союзі найавторитетнішими дослідниками медичного спадку Авіценни — авіценнології — були Б.Д.Петров (10-18) і його школа, а понад усе — його учень В.І.Ісхаков (5-9). Спираючись на їхні дослідження, наведемо результати аналізу головних напрямів наукової творчості Ібн Сіни в галузі медицини.

Передусім слід підкреслити, що ім'я Ібн Сіни, незалежно від місця його народження — Афшана — та подальшої діяльності в Бухарі та Хорезмі, а згодом у Персії (Іран), а також від мови, якою написані його праці, завдяки значимості його спадку не є лише національним надбанням, воно належить усьому людству. Так вказується у Зверненні Всесвітньої Ради миру (1952), яким рекомендувалося відзначити тисячоліття від дня народження Ібн Сіни.

Доля Авіценни незвичайна навіть для генія: видатний у свій час — час Середньоазійського Відродження — мислитель і лікар, він був визнаний його сучасниками, і впродовж багатьох віків його ім'я супроводжував наданий йому ще за життя почесний титул «шейх-раїс» (наставник учених) (10, 11, 14).

Природничі й філософські твори Ібн Сіни були широко відомі в країнах Сходу і Західної Європи, незважаючи на те, що основний його філософський труд — «Книгу зцілення» — було оголошено еретичним і спалено в Багдаді у 1160 р. Головну його медичну працю, «Канон лікарської науки», який зробив його ім'я безсмертним, неодноразово перекладали європейськими мовами, — близько 30 разів «Канон» видавався латиною і слугував обов'язковим посібником з медицини впродовж 500 років не лише для медичних шкіл арабського Сходу, а й європейських університетів. Не випадково Данте в «Божественній комедії» зображує Ібн Сіну в колі великих лікарів:

...Там Гіппократ, Гален і Авіценна...

Енциклопедист за духом і світоглядом, Ібн Сіна вражає багатосторонністю знань і творчою активністю. Енциклопедизм взагалі характерний для доби арабського Ренесансу, але Ібн Сіна не був пасивним зберігачем мудрості попередників — він був людиною, яка належала життю, практичній роботі, він був новатором і борцем.

Філософський спосіб мислення проявляється в його медичних творах, допомагає йому і в пошуку загальних причин розвитку хворобливого стану, і в розробці найбільш дієвих заходів збереження здоров'я, попередження і лікування конкретних захворювань. Матеріалістичні елементи філософського вчення Ібн Сіни склали підмурок його медичних настанов. Він пов'язував причини хвороби з умовами життя і особливостями організму, розглядав організм як єдине ціле, звертав увагу на зв'язок між локальним патологічним проявом і організмом в цілому, вважав психіку функцією цілісного організму і вказував на роль психічних факторів у виникненні соматичних розладів. Зрозуміло, що багато з його спроб дати обґрунтування засадничих медичних концепцій певною мірою наївні й можуть сьогодні викликати посмішку. Проте важливо, що він відмовляється від містичних трактувань основних процесів життєдіяльності, хоча б — астрологічних.

Принциповим для Ібн Сіни було розуміння мети медичних досліджень. І в цьому вони розходилися з Галеном. Якщо Гален вважав

головною метою при вивченні людського тіла довести мудрість Творця, за чим планом створені беззаперечно досконалі живі істоти, то на думку Ібн Сіни вивчати людське тіло необхідно задля з'ясування умов збереження здоров'я і відновлення його після хвороби. У цій розбіжності цільових завдань — не лише свідомство практичної спрямованості Ібн Сіни — дослідника, але й намагання звільнити знання від пут схоластики. Не тільки ідеалістичні цілі Галена, але й ідеалістичні за своєю суттю природничонаукові його уявлення — як, наприклад, його вчення про пневму — не були асимільовані Ібн Сіною. До гуморального ж вчення, анатомії, клінічних спостережень Галена він ставився як до інтерпретації встановлених фактів, котра не суперечила його природничим переконанням і могла бути базою практичного лікарювання. Це доводить, що природничонаукові й медичні погляди Ібн Сіни, безумовно, є кроком вперед від галенових.

Важливою є також теза про те, що до Ібн Сіни ніхто настільки активно не закликав до необхідності використання експерименту в медицині, не надавав такого великого значення дослідженню як методу пізнання. Достатньо згадати хоча б його вказівку: «Властивості ліків пізнаються шляхом порівняння та шляхом випробування». Або ж — його широко відомий дослід з двома баранами.

Надзвичайно цінним є те, що в «Каноні» Ібн Сіни можна в узагальненій формі ознайомитися з елементами медицини Греції, Риму, Індії, Китаю, Ірану Середньої Азії, Сирії та арабського Сходу. Тим не менше, «Канон» — не нагромадження фактів, це є медична енциклопедія, що увібрала в себе, на переконання Ібн Сіни, все найцінніше і найперспективніше з багатовікового досвіду медичної практики. Це найбільш значима з усіх узагальнюючих медичних праць Стародавнього Світу й Середніх віків. Водночас Ібн Сіну можна розглядати як предтечу природодослідників доби європейського Відродження, їхнього духовного і наукового наставника.

Ібн Сіна так згадує перші свої кроки в медицині: «...почав читати книги, їй присвячені... досяг успіхів в ній... найвідоміші лікарі того часу стали приходити до мене за порадою. Провідував... хворих,

і завдяки досягнутому... відкрилася мені така брама зцілення... що не піддається описанню» (3). Усе це було ще в Бухарі. Але остаточно сформувався його філософський, природничий і медичний світогляд в роки перебування в Гурганджі, столиці Хорезму. Прибувши до Хорезма молодим лікарем, який подає певні надії, він покинув це славетне місто зрілим мислителем, вченим, ім'я якого було широко відомим у державах Сходу. Саме тут Ібн Сіна почав працювати над «Каноном лікарської науки». Він поставив перед собою завдання позбавити недоліків медичні енциклопедичні праці попередників. І успішно з цим упорався, створивши одну з найзначніших в історії медицини енциклопедій — свій славетний «Канон». Вважається, що «Канон» був створений в період 1000-1023 рр. Закінчував цю роботу зрілий вчений 43 років, ним вже було набуто величезний лікарський і життєвий досвід, що й відобразилося в цьому його творі (3).

«Канон» — не лише плід особистої обдарованості автора, але й відзеркалення узагальненої практики великого кола лікарів, які того часу отримали нові, значно більш сприятливі для розвитку медицини умови. Мається на увазі бурхливий розквіт науки, зокрема — медичної в країнах Сходу і середньоазійських у тому числі, про що яскраво свідчить діяльність Гундишапурської медичної школи, заснованої в перському місті Гундишапур, що об'єднала лікарів греко-римської, індійської та китайської традицій. Такий сплав багатого в чому обумовив якісну своєрідність медицини Сходу VIII—XI ст.ст.

Цей процес створення лікарень, і, безперечно, соціально-економічні умови — так званий азійський спосіб виробництва і міжетнічна інтеграція, характерна для Середньої Азії, що переконливо доведено В.І.Ісхаковим у його докторській дисертації і численних публікаціях (5, 7, 8 та ін.). Згадана дисертація стала першим у історико-медичній літературі дослідженням, яке розширило традиційний історіографічний підхід до аналізу розвитку адаптивних процесів у популяціях, тим самим підіймаючись на більш високий методологічний рівень історичного аналізу збереження і зміцнення здоров'я. Це дало змогу по-новому поглянути на трьохтисячолітній період історії культурних традицій народів середньоазійського регіону. Головними для В.І.Ісхакова джерелами інформації, що дали можливість розкрити структуру і засоби функціонування традиційного способу життя народів

Середньої Азії, були найзначніші в історії людства релігійно-правові кодекси — Авеста і Коран, у яких містяться моделі способу життя. Самобутня гуманітарна сфера — культура народів Середньої Азії (адаб) — розглядається як один із найважливіших елементів системи модулів поведінки, що їх може використовувати людина для адаптації до змін у середовищі існування.

У «Каноні», як і в усьому спадку Авіценни, простежується така тенденція. У його текстах співіснують геніальні прозріння, здогадки, достовірно встановлені факти, точні спостереження, узагальнений досвід багатьох поколінь — і вигадані теорії й припущення, що заплутують, викривлюють справжнє відбиття об'єктивної істини. Боротьбу цих двох протилежних начал неважко побачити на сторінках «Канону». З точки зору історії ситуація пояснюється таким чином: для повного розуміння законів життєдіяльності організму умови тоді ще не визріли. Ні фізика, ні хімія, ні біологія не могли ще надати суттєвої допомоги у розв'язанні цього фундаментального завдання. Величезні складності спричиняла недосконалість тогочасної анатомії та фізіології (10, 11).

Домінантним було вчення про чотири гумори (рідини). Воно спиралося на визнання як основи світу чотирьох головних елементів — повітря, води, землі й вогню, яким відповідали чотири види первісних якостей — сухості, вологості, холоду і тепла. Передумовою вчення про чотири рідини була впевненість у якійсь корінній єдності природи і людини, припущення щодо відповідності процесів, що відбуваються в людському тілі, процесам у навколишньому світі. При цьому вкрай цікаво, яким чином ця фантастична робоча гіпотеза щодо чотирьох гуморів все ж допомагала систематизувати факти, пояснити хід фізіологічних і патологічних процесів. Авіценна розділяв цю гіпотезу.

Він намагався дати визначення — що ж являє собою медицина. Він пише, що під теоретичною і практичною медициною «розуміються різні речі... кожна з двох частин медицини — не що інше, як наука, але одна з них — це наука про основи медицини, а інша — наука

про те, як її застосовувати». Це визначення спирається на переконання, що пізнання людського тіла підпорядковане, передусім, задачі — зберегти здоров'я і відновити його, якщо воно втрачене.

Важливою рисою концепції Авіценни було те, що при вивченні хворого і хвороби постійно бралася до уваги взаємодія середовища і людини. «Кожна пора року, — відзначає Ібн Сіна, — що перебігає як їй належить, має свої особливі закони. Кінець будь-якого сезону і початок наступного мають закони і захворювання, спільні для обох цих сезонів». Крім того: «Натура... народу, наприклад, індійців або слов'ян, відповідає умовам тієї чи іншої частини світу, тому або іншому клімату». Саме тому — вони здорові. Розуміння єдності організму з довкіллям сполучається у Ібн Сіни з визнанням важливості цілющих сил природи у справі відновлення порушеного здоров'я. До цього слід додати розуміння ним ролі психічних факторів у виникненні хвороби. Залежність психіки від соми, і навпаки — людського тіла від психіки, взаємозв'язок, таким чином, частин і цілого, їхня єдність були для Авіценни беззаперечними, і в своїх міркуваннях і терапевтичних призначеннях він виходив з цієї тези. Велике значення надавав він також типу будови тіла, тобто, в сучасному розумінні, - його конституції.

Ще одна риса лікарської тактики Ібн Сіни — він вимагав особливого підходу до кожного хворого, врахування індивідуальності і вікових особливостей. В цьому сенсі неодноразово висловлена в «Каноні» думка щодо індивідуальних розбіжностей дії лікарських засобів не є випадковою, не є щасливою здогадкою Авіценни — це результат розвитку його природничонаукових поглядів. Авіценна пише про правильне виховання здорової й хворої дитини, про загальний режим для тих, хто досяг статевої зрілості, про режим, необхідний для людей похилого віку («просунутих в літах», за його термінологією), узгоджує з цим рекомендації з профілактики та гігієни (6, 11). Звучить цей мотив і в його «Поемі про медицину»:

Запам'ятай: корисне молодим,
Буває старим людям — роковим. (1)

Мета лікарської діяльності, за Авіценною, — не лише вилікувати хворого, але й попередити виникнення хвороби. І він підкреслює

в цьому аспекті роль фізичних вправ. Правила збереження здоров'я, дієтика, гігієнічні рекомендації посідають у «Каноні» особливе місце. І це є закономірним. Багатоміліардна суспільна практика людства не тільки продемонструвала загальні причини втрати здоров'я — вона підказала основні гігієнічні рекомендації щодо раціонального способу життя, харчування, виховання, а також підтримання чистоти тіла й житла, освятивши їх авторитетом національних звичаїв, релігійних чи світських законів, і це певною мірою компенсувало обмежені можливості медицини у сфері лікування (5, 6, 9, 11). Підмурком для мистецтва збереження здоров'я, задумкою Ібн Сіни, є дотримання пропорційності всіх факторів, що впливають на здоров'я. Таких факторів, що мають бути предметом постійної турботи лікаря, — сім: «1) врівноваженість натури; 2) вибір їжі; 3) очистка тіла від зайвого; 4) збереження правильної будови тіла; 5) покращення того, що вдихується через ніс; 6) пристосування одягу; 7) зрівноваженість фізичних і душевних рухів. До останнього якоюсь мірою належить (співвідношення) сну і активного стану».

Наведене є шляхетною спробою в лаконічній формі викласти закони збереження здоров'я. Незважаючи на відсутність на той час наукових уявлень про фізіологічні механізми здоров'я, Ібн Сіни вдалося створити своєрідний кодекс гігієнічних вимог — у своїй основі розумних і цілеспрямованих. Можливо, тому ці гігієнічні поради й твердження «Канону» витримали найсерйознішу перевірку — перевірку часом і слугували впродовж століть основою охорони здоров'я багатьох поколінь (7, 11).

В «Каноні» є такі рядки: «...Мистецтво збереження здоров'я постає, нібито, засобом доведення... людського тіла через підтримання необхідних для нього сприятливих умов до такого віку, коли приходить смерть, що іменується природною смертю». В дусі часу й у відповідності зі своїми попередниками Авіценна пов'язує збереження здоров'я з внутрішньою вологістю і теплотою, від яких залежить висихання тіла з віком. До речі, погляди Ібн Сіни на тенденцію до зменшення вмісту вологи в процесі старіння певною мірою підтверджується дослідженнями сучасних геронтологів. Причому він підкреслює, що «межі висихання тіл у різних осіб відрізняються... буває, що ці межі скорочуються завдяки різноманітним випадковим

причинам, що веде до передчасної смерті. Тому визнано, що існують життєві межі природні та випадкові. У зв'язку з цим мистецтво збереження здоров'я зводиться до того, щоб привести людське тіло (саме) до природного скону».

Відповідно до розуміння значущості фізичних вправ для підтримання здоров'я Ібн Сіна окремий розділ починає з детального їх розбору. За Авіценною, найголовніше в збереженні здоров'я — це саме фізичні навантаження. Друге місце посідає додержання режиму харчування, включаючи напої, а також якість повітря, яким дихають. Ібн Сіна не забуває про цю і режим сну. Поняття «фізична вправа» Авіценна визначає як довільні рухи, які призводять до поглиблення дихання. Він стверджує, що людина, яка не запізно вирішила зайнятися фізичними вправами і займається ними помірно, «не потребує ніякого лікування». Авіценна також вважає умовою збереження здоров'я «чистоту того, що втягується носом» і присвячує цьому спеціальну главу «Про добре повітря», де сказано: «Хорошим повітрям є таке повітря, до якого не домішані з пари і диму чужорідні тіла і яке буває під відкритим небом, не обмеженим ні стінами, ні дахом. Здорове повітря є чисте, без домішки пари, яка походить з озер, боліт і заболочених ґрунтів, а також місць, де вирощують овочі...»

Питання про напої та питну воду розбирається в такому ж плані. Найкраща вода, підкреслюється в «Каноні», — «це вода ручаїв, але не всіх... а тих, що протікають по чистій землі, в ґрунті якої не переважають ніякі побічні властивості та якості, або по землі кам'янистій, яка краще захищена від загнивання...» Є практично важливими й вказівки, що сублімація, перегонка або кип'ятіння є засобами «виправлення поганої води».

Режиму сну присвячено окремий розділ — «По сон і неспаннє». Ібн Сіна підкреслює: «Помірний сон приводить фізичну силу до спроможності виконання ... дії і надає відпочинок духовній силі... Він особливо корисний старим, бо зберігає в них рідину, на яку вони збіднені, і відновлює витрачену ними під час неспаннє». Авіценна посилається на Галена, він наводить його слова: «Я тепер ставлюся з великою увагою до сну, бо я старий і мені корисна вологість, яку мені дає цей сон» і додає від себе: «Це правило корисно будь-кому,

хто страждає на безсоння... Режим цей особливо необхідний хворим, але й здорові повинні думати про сон помірний і своєчасний... берегтися від шкоди, яку несуть їхньому мозкові і всім силам безсонні ночі» (5, 7, 11).

Ще одна з найважливіших гігієнічних вимог — підтримання чистоти тіла. За Авіценною, процес «очищення» складається з власне обмивання і з позбавлення можливості «осквернитись» через контактування з «речами нечистими». Так, забороняється доторкатися до мертвих тіл і фекальних мас. Гігієнічні вимоги не лише мають форму категоричної заборони, але й впроваджуються через стереотипи свідомої поведінки і мають формувати відразу. Слід згадати, що саме виховання відрази до певних вчинків, предметів, видів харчування тощо вважається найвищим успіхом санітарної пропаганди. Підтримання охайності було вкрай важливим як одна з умов, що запобігають цілій низці захворювань інфекційної природи. Це також близько до розуміння лазні як своєрідної водолікарні. В «Каноні» детально описано, кому є показаними певні види водолікування, регламентовано температуру води, вологість повітря в лазні, тривалість банних процедур.

Окремий розділ «Канону» присвячено опису раціонального режиму, необхідного для осіб похилого і старечого віку. Він складається з таких підрозділів:

1. Загальні міркування щодо режиму проснутих у літах.
2. Про харчування проснутих у літах.
3. Про вино для проснутих у літах.
4. Про ліквідацію закупорок у проснутих у літах.
5. Про масаж для проснутих у літах.
6. Про фізичні вправи для проснутих у літах.

«Головним у режимі старих, — говорить в «Каноні», — робити те, що додає тепла і вологості, які поступають з їжею... напоями, підтримуються тривалим сном, більш частим відпочинком у постелі — більшим, ніж для молодих... швидким видаленням сечі та випорожненням (товстих кишок)... і все це для того, щоб зменшувалась їхня природна слабкість. Окрім того, їм надають значну допомогу помірний масаж із застосуванням олії, їзда верхи або прогулянки пішки, якщо вони вже неспроможні їздити верхи». їжу

старим Авіценна рекомендує давати помалу — двічі або тричі на добу — відповідно до ступеня збереження сил, чи, точніше, — міри слабкості старих людей (6, 11).

Впродовж декількох століть ці вказівки відтворювалися, перевидавалися у багатьох трактатах і посібниках.

Спеціально слід зупинитися на рисах і особливостях медичного світогляду Авіценни як успішного лікаря — діагноста й цілителя. Загальні принципи, яких дотримувався Ібн Сіна, його розуміння умов збереження здоров'я та причин його порушення, тобто хвороби, ґрунтуються на характерному для арабської медицини вченні про «мізадж», що означає — змішування, склад, темперамент, природа (натура) людини. Гумори (рідини, соки), за Галеном, з чим погоджується Ібн Сіна, — це чотири головні рідкі частини людського тіла, похідні від чотирьох первісних елементів, й іменуються вони: слиз (флегма), жовта жовч, чорна жовч і кров. Правильне перемішування елементів, гуморів, що є відмінні за своїми якостями, і складає «мізадж», «натуру», тобто врівноваженість життєдіяльності організму. Вчення про «мізадж» грає визначальну роль в усій системі медичного світогляду Авіценни. Це вчення (як фізіологія) та вчення про хвороби (загальна патологія) є логічним підмурком, фундаментом, на якому постала збудована Ібн Сіною конструкція спеціальної патології й терапії (11).

Авіценна використовував не лише поняття «здоровий» і «хворий», він розрізняв вслякого роду перехідні стани здоров'я людини, підкреслюючи важливість їх розуміння лікарем: «Здоров'я — усі функції відбуваються за-здорово і повністю. Хвороба — стан, протилежний цьому. І третій, проміжний, — це не здоров'я і не хвороба, так буває з тілом старих або у дітей, які одужують». Лише через багато століть кращі представники клінічної медицини стали вивчати проблему «перед-хвороби», — коли усвідомили, що існує такий стан, за якого людина ще не хворіє, але вже не є здоровою, і що саме в цей період лікування може бути найбільш успішним. При цьому детальніша градація передбачає: 1) повне здоров'я; 2) знижене здоров'я; 3) неповне здоров'я і ще не явну хворобу; 4) існування, так би мовити, готовності до того чи іншого захворювання; 5) хвороба. І елементи такої градації зустрічаємо вже в Авіценни.

У перебігу хвороби Ібн Сіна розрізняв чотири періоди (стадії). В «Каноні» написано: «Знай, що для більшості хвороб існує... період початку, період розвитку, період найбільшого розвитку і період спаду». На відміну від Галена, у якого зустрічаємо ті ж самі стадії, Авіценна йде глибше, він підкреслює залежність терапевтичної тактики — вибору ліків і лікувального режиму — від стадії хвороби. Ця вимога закріпилася в клінічній медицині лише з XIX ст., і ніхто не згадав, що саме так вчив дев'ять століть до того Ібн Сіна.

Визначальним для терапевтичної тактики Ібн Сіна вважав виявлення причин виникнення хвороби. Розвиваючи ідеї Гіппократа, він уважно розглядав у цьому плані особливості клімату, харчування, води і способу життя. Саме тут найціннішим для клініциста постає власний лікарський досвід.

Якщо ж згадати про дослід — тобто експеримент, — то він оцінювався Авіценною як необхідний елемент лікарської практики. Зокрема, виходячи із загальних позицій, Ібн Сіна рекомендував призначення ліків також і з діагностичною метою: аби виявити, чи полегшує таке призначення стан хворого. Тобто лікарський засіб призначався задля того, щоб з'ясувати, уточнити, на що саме хворіє пацієнт. Інакше кажучи, наступні покоління філософів та істориків науки нібито «забули», що звернення до дослідного знання, яке ознаменувало собою революцію в природознавстві, починається не від Ф.Бекона, а значно раніше — від Ібн Сіни (11).

У семіотичному сенсі Авіценна прагнув виявити сполучення симптомів, тобто характерні з точки зору діагностики симптомокомплекси, їхню динаміку. Отже, в «Каноні» ми бачимо спробу створити справжню семіотику, надати медику метод не тільки виявлення, але й оцінки окремих симптомів. Ібн Сіна не був першим у цих спробах — деякі симптоми в окремих випадках підмічені ще Гіппократом і описані з надзвичайною точністю, яскравістю і переконливістю. Але семіотика Гіппократа — це семіотика окремих захворювань. Ібн Сіна ж спробував створити як вчення про симптоми, так і вчення про критичні стани, засновуючи їх на багатосторонніх зв'язках між фізіологічними функціями та патологічними їх змінами, — семіотику, пов'язану з життям організму в його здоровому і хворобливому стані, з розумінням природи здорової і хворої

людини, рушійних сил у процесах захворювання й одужування, тобто з цілісним уявленням щодо «життя людського тіла». І дослідники історії медицини констатують, що певних висновків у цьому плані клінічна медицина зрештою дійшла, але іншим шляхом і лише кілька століть потому.

Опис симптомів у «Каноні» відрізняється точністю і детальністю. Наприклад, описано 15 різновидів болю. Характеристиці різних ознак і вигляду сечі також присвячено декілька десятків сторінок. На одній із них читаємо: «Особливості, які визначаються по сечі, можуть бути семи категорій: категорії кольору, категорії стану, категорії прозорості чи помутніння, категорії осаду, категорії кількості — за скудністю чи рясністю, категорії запаху і категорії пінявості. Є люди, які включають у ці категорії ще й категорію відчуття на дотик і категорію смаку, але ми відкидаємо такі категорії... не бажаючи їхнього впровадження». Колір сечі, за Авіценною, розрізняється за відтінками: відтінок жовтизни, червоного, зеленого, навіть чорного. У свою чергу, розрізняють такі відтінки жовтизни: «солом'яний, лимонний, рудий, жовтогарячий, вогняний — такий, що схожий на фарбу шафрану, тобто насичено-жовтий, а крім того — шафранний, схожий на рудий, — це той колір, який називають яскраво-червоним... Кольори, названі після лимонного, усі вказують на гарячість природи, вони розрізняються залежно від ступеня густоти кольору».

Багатство і різноманітність відзначених відтінків вказують на широту спостережень. Кожний відтінок свідчить про якусь особливість патологічного процесу. Завдання лікаря — усвідомити, про що саме свідчить кожний з них, кожна з цих діагностичних ознак, і відповідно до них прогнозувати перебіг хвороби та призначити лікування. В цьому плані особливо цінним є намагання встановити зв'язок між станом сечі і перебігом хвороби. Ібн Сіна наполягає: кожна фаза хвороби супроводжується змінами в сечі, кожна особливість перебігу хвороби — також відбивається на вигляді сечі. Він вважає, що сеча може характеризувати «натуру» людини, і слідом за Гіппократом і Галеном, Ібн Сіна розрізняє відомі завдяки їм чотири головних типи «природи» (конституції) людини, кожному з яких відповідає особливий характер сечі.

Вагомого значення при діагностиці Авіценна надавав характеру пульсу. Присвячений цьому розділ «Канону» складається з 19 параграфів. Кожний вид пульсу, на думку Ібн Сіни, відбиває певний стан хворого. Дослідження пульсу важливе не тільки для діагнозу, але й для прогнозу. Ібн Сіна творчо ставився до традицій китайської медицини і, насамперед, до Ван Шу-хе, вчення якого ним було значно розвинуто. Так, в «Каноні» описано 48 різновидів пульсу, тоді як Ван Шу-хе знав 35. Ібн Сіна вважав, що «перший різновид визначається за величиною розширення (артерії), другий різновид — за якістю удару (стінки) артерії, яка б'ється в пальці (лікаря), третій різновид — за тривалістю... руху, четвертий різновид — за станом стінки артерії, п'ятий різновид — за ступенем пустоти і наповненості пульсу, шостий різновид — за теплотою і холодністю місця, що прощупується, сьомий різновид — за часом спокою, восьмий різновид — за величиною якогось порядку у нерівномірності і відсутності будь-якого порядку... (нарешті) — за «розміром» пульсу». Дуже виразно називаються в «Каноні» характерні особливості пульсу: тремтячий пульс, пульс газелі, «згасаючий хвіст», хвилеподібний, червоподібний, мурашиний, пилоподібний, веретеноподібний пульс і деякі інші.

У методиці дослідження пульсу Ібн Сіна також вимагає виконання певних умов: «Досліджувати пульс потрібно в такий час, коли людина не під впливом гніву чи радості, не докладає фізичних зусиль, не відчуває... важкої ситості або голоду, не перериває звичайного способу життя і не опановує нових звичок...»

В «Каноні» особливої уваги приділено пульсу людей різних вікових категорій, в різні сезони року, в різних місцевостях, пульсу, зумовленому характером прийнятої їжі, пульсу при фізичних перевантаженнях, а також закономірностям пульсу в моменти тих чи інших емоційних проявів, таких як гнів, радість тощо.

Авіценна був неабияким знавцем музики і залишив низку музикознавчих праць. Застосовував він і музикотерапію. Можливо, знаннями музики пояснюється його висловлювання щодо музичної природи пульсу. Він пише: «Тобі слід знати, що пульс має якусь музичну сутність... Тим же чином, як темп, ритм і якість звуків бувають суголосні, а бувають і несуголосні, так і нерівності пульсу бувають узгоджені, а бувають і неузгоджені».

І, нарешті, Ібн Сіна підкреслював, що пульсові чинники рекомендується використовувати для діагностики лише разом з іншими діагностичними показниками.

Успіх «Канону» був значною мірою визначений точністю і скрупульозністю клінічних спостережень та їх описів, зроблених Ібн Сіною (11, 12, 15). В цьому він постав як прямий нащадок Гіппократа. Слід пам'ятати, що, як правило, Ібн Сіні не була відома природа того чи іншого захворювання. Описуючи семіотику, наприклад, захворювання легень, Авіценна розрізняє 26 різновидів дихання. Детально розглядаються їхні відмінності. Кожному присвячено спеціальний розділ. Неповний їх перелік включає: сильне дихання, дихання високе, дихання, що підіймається, швидке і, навпаки, повільне дихання, тривале і коротке, зловонне, стіснене, подвійне, нерівне, утруднене, половинчасте і, нарешті, — «стояче дихання», при ньому хворий може дихати, лише коли встане на ноги, виструнчиться і сильно витягне шию вгору.

Інший приклад — менінгіт. Саме Авіценні належить думка, що менінгіт є запаленням оболонки мозку. Він першим описав це захворювання як особливу нозологічну форму, і цей опис визнається класичним. Сьогодні важко додати щось якісно нове до цього опису. Ібн Сіна рекомендує відрізнити від менінгіта менінгіальні явища, які зустрічаються й при інших захворюваннях, наприклад, — при запаленні легень. До Авіценни менінгіт часто плутали з іншими захворюваннями.

Ще один приклад — опис у «Каноні» плеврита: «У справжнього плеврита п'ять ознак, а саме: по-перше, постійна лихоманка... і, по-друге, колючий біль під ребрами... при цьому біль нерідко проявляється лише при вдиханні; колька іноді супроводжується розпиранням, яке може бути сильнішим, ніж колька. Розпирання вказує на накопичення матерії, а колька — на те, що вона глибоко просякля і сильно палить. Третя ознака — стискання внаслідок підвищеного тиску... мале і часте дихання. Четверта ознака — це пилоподібний пульс, для якого характерна його нерівномірність, а вона збільшується і... наприкінці хвороби зменшується завдяки слабкості... і накопиченню матерії. П'ята ознака — це кашель. Іноді на початку цієї хвороби кашель буває сухий, а в подальшому — з мокротинням,

але нерідко при кашлі мокротиння буває від самого початку...» До цього нема чого додати. Навіть у сучасних підручниках з внутрішніх хвороб наводяться ті ж самі симптоми.

В «Каноні» детально описано діабет, із відзначенням «солодкого присмаку, як у меду», осаду в сечі.

Авіценна вперше відзначив, що туберкульоз є заразною хворобою. А описана ним картина туберкульозу легень могла бути розширена лише хіба після винайдення рентгенографії. Що стосується сказу, то Ібн Сіна, судячи по «Канону», знав про заразливість слини хворої тварини чи людини майже на вісім століть раніше, ніж це було експериментально доведено.

«Канон» містить також дані про поширене на Сході захворювання, що іменується сьогодні риштою. До того ж, на відміну від попередників, (наприклад, Галена) Ібн Сіна відзначає — і це вперше, — що спричиняє це захворювання живий організм, який нагадує хробака. Ібн Сіна правильно рекомендує спосіб лікування — видалення паразита. Процедура видалення описана детально і зрозуміло.

Авіценною докладно описується проказа, при цьому захворювання вперше назване лепрою, а не прийнятим на той час найменуванням — елефантіазис. Віспи й кору присвячено в «Каноні» два невеликі підрозділи. Опис віспи Ібн Сіна дав тоді, коли в Європі віспа ще не була відома. До речі, він першим зазначив її заразливість. Важливо, що віспу він розглядав як загальне захворювання, і це теж було новим: «Віспа виникає не лише в шкірі та в місцях, прилеглих до зовнішніх покривів. Навпаки, вона існує у всіх зовнішніх і внутрішніх органах, схожих у сенсі своїх складових, навіть у оболонках і нервах». Ознаки віспи були описані Ібн Сіною настільки точно і повно, що, керуючись ними, лікар був у змозі поставити правильний діагноз. До «Канону» вже існувала книга Абу-Бекра Разі щодо віспи та кору, і вона, безумовно, була відома Ібн Сіні, він використав ці дані при написанні своєї праці. Проте обидва твори не є однаковими. Зокрема, різними у Ібн Сіні і Разі виявляються погляди на прогноз віспи й кору. Ібн Сіна стверджує, що кір є менш загрозливим, ніж віспа. Разі, навпаки, вважає кір більш злоякісною за своїм перебігом хворобою і підкреслює, що кір є більш тяжким захворюванням.

Сукупність нервових і психічних захворювань описується в «Каноні» у розділі під назвою «Захворювання голови, що шкодять, головним чином, спроможності відчувати й мислити». Особлива зацікавленість Ібн Сіни у психоневрології не є випадковою. Він завжди приділяв увагу психологічним проблемам (4), тому психічні порушення цікавили його не лише з лікарських позицій, але й як об'єкт психологічного дослідження. Характеризуючи психічні порушення, Ібн Сіна докладно знайомить читача зі своїми поглядами на природу психічних процесів і причини їхніх розладів. Ні в кого з його попередників і сучасників не було такого чіткого уявлення щодо зв'язку психічних процесів з функцією певних ділянок головного мозку. Власне, в ідеї локалізації психічних функцій, хіба що висловленій досить наївно й спрощено, втілено пошуки Авіценною матеріальних засад психічної діяльності.

Ібн Сіною була запропонована також класифікація психічних функцій. До першого класу він відніс функції органів чуття, які, за його визначенням, становлять засіб єднання із зовнішнім світом, до другого — «внутрішні розумові сили», тобто відчуття, розпізнавання і узагальнення, пам'ять, до третього — т.зв. «рушійні сили», до четвертого — інтелектуальні, «раціональні» здібності. Класифікація ця, звісно, є з сучасних позицій недосконалою, але ж слід погодитися, що Ібн Сіна цілком правильно сформулював призначення органів чуття, а також місце і роль вражень, що надходять з довколишнього світу, у формуванні і перебігу психічних процесів.

Хоча патогенез душевних хвороб Авіценна трактував, звичайно, з гуморальної точки зору, він вважав безпосередньою причиною психічних порушень або впливи зовнішніх умов, або ж тілесні порушення. Як би там не було, він цікавився взаємозв'язками і взаємовпливами психічного і соматичного. Але саме через те, що тілесні й душевні функції тісно пов'язані між собою, вивчати їх поодиноці не можна, вважав Ібн Сіна. Йому також, безумовно, належить пріоритет у встановленні впливу надпотужного психотравмуючого подразника на життєдіяльність (широко відомий його дослід з двома баранами). Палку любов Ібн Сіна розглядав як хворобу (19, с. 12). Він навіть запропонував визначати предмет кохання за частотою пульсу. До речі, К.Юнг, який обгрунтував у 1907 р.

«асоціативний експеримент», виходив з тих же міркувань, що й Авіценна.

Хвороби нервової системи Ібн Сіна розподіляв на хвороби мозку, до яких відносив епілепсію, пухлини мозку, та хвороби нервів, де розрізняв паралічі, заніміння й посіпування. Точніше, ніж його попередники, Ібн Сіна описав невралгію трійчастого нерва. В «Каноні» згадуються різні види геміплегій та інші паралічі. Особливо детально охарактеризовано параліч очних м'язів. Він виділяв паралічі лицьового нерва центрального і периферичного походження.

З погляду Ібн Сіни, при апоплексії втрата свідомості та судоми видаються наслідками закупорювання судин мозку, спричиненого надлишком крові, або застійними явищами в мозкових оболонках чи у речовині мозку, спазмом судин мозку, що зумовлює ішемію. Засобом лікування в цих випадках слугувало кровопускання.

Ібн Сіна був відомий як знавець нервових і психічних хвороб, як вправний їх цілитель. Лікування, яке він рекомендував, не обмежувалося лише медикаментами. Авіценна підкреслював, що потрібно прагнути до того, аби обстановка навколо хворого сприяла пом'якшенню проявів хвороби, він рекомендував спокій, зміну клімату, зміни у харчуванні, дотримання дієти, масажі, грязелікування, ванни, музикотерапію. «Проти сліз і туги, які не мають причин... необхідно застосовувати як ліки розваги, працю, пісні, бо найшкідливіше для божевільних — страх і самотність» — так зазначається в «Каноні». Ібн Сіна неодноразово вказував на тілесні причини душевних захворювань. Застосовувати зв'язування хворих він вважав за доцільне лише при загрозі суїциду. Завершуючи характеристику внеску Авіценни в психоневрологію, слід підкреслити, що його медичні погляди і практика безпосередньо впливали з його філософських переконань.

Все вищезазначене є аналізом трьох перших книг «Канону», проведеним Б.Д.Петровим та його школою. При цьому підкреслюється, що в наступних двох книгах Авіценна, намагаючись створити загальну картину стану хворого, виступає як клініцист, схильний

до узагальнення й систематичності. Оригінальність підходу Ібн Сіни до діагностики і лікування виявляється і в неодноразовому протиставленні своїх поглядів авторитетній позиції попередників, зокрема — Гіппократа і Галена. Проте дискутує він досить обережно і коректно. В четвертій книзі міститься зауваження, що необхідно поважати думку Гіппократа і Галена, і якщо вже сперечатися, «коли... правий», то слід заздалегідь «ревно подумати». Особливістю книги четвертої є згадування численних авторів, на чий досвід посилається Ібн Сіна або з якими він вступає в полеміку. Так, перегукуються зі славнозвісним описом обличчя помираючого («обличчя Гіппократа») вказівки Ібн Сіни щодо загрозливих ознак, пов'язаних з виглядом і кольором обличчя: «Коли зовнішність у живого така, як у мертвого, але не через безсоння, голод або спорожнювання, то це є недобра ознака. Лице, схоже з обличчям мерця, — не таке, як лица здорових, це є обличчя із запалими очима, загостреним носом, втиснутими й утягненими скронями. Вуха у нього холодні, вушні мочки підвернуті, шкіра натягнута, колір обличчя сірий, чорний чи синій, воно ніби вкрито пилом. Особливо коли пил схожий на порохняву від скубаної бавовни — це ознака скорої смерті. Знай, що коли захворює здорова людина, яка не часто хворіє, це віщує загрозу».

У четвертому розділі «Канону» найбільшого значення мають принципово важливі перші два великі підрозділи, присвячені лихоманкам і вченню про кризу. Терміном «лихоманка» Ібн Сіна визначав різноманітні захворювання, серед них — велику групу інфекційних хвороб. З характерними особливостями описано різні форми малярії, тиф, туберкульоз та ін. В медичній літературі тих часів прийнято було розрізняти лихоманку як хворобу і лихоманку як симптом. Ібн Сіна не відхиляє таке розмежування, але ставиться до нього із зневагою, а спроби мудрування навколо цього — відкидає. Це, на його думку, «нічого корисного не дає лікарській науці і примушує лікаря переходити від свого мистецтва до вишукувань, що відволікають його від ремесла». Інакше кажучи, Ібн Сіна предстає тут як клініцист, який дотримується тверезих, реалістичних позицій і не вдається до схоластики, а спроби вкласти все розмаїття гарячкових станів у прокрустове ложе схеми розглядає як такі, що нічого не додають для лікаря.

Лихоманка трактується Ібн Сіною як загальне захворювання. У багатьох випадках ним виразно показано залежність лихоманки від шкідливих впливів зовнішнього середовища. Не відкидається також вплив психічних факторів на виникнення хвороби та її перебіг. Про це свідчать, зокрема, підрозділи, де розглядаються випадки виникнення лихоманок під дією горювання, пересердя, роздумів, безсоння і навіть від радощів або ж переляку. В цьому підрозділі психічні причини виникнення лихоманок розглядаються нарівні з фізичними причинами — одноденні лихоманки від закупорювань, від пухлин, від високої температури середовища, від огрехів у харчуванні і т. ін. У підрозділі «Канону» про лихоманки (як і в книзі першій) Ібн Сіна розмірковує про існування невідомих і невидимих збудників гарячок і можливості передачі їх через воду, ґрунт і, передусім, через повітря. І в цьому він також виявляється послідовником Гіппократа.

У підрозділі про кризи та кризові дні Ібн Сіна полемізує з тими, хто нехтує вченням Гіппократа про кризу. Увага до ознак кризи пояснюється, насамперед, намаганням вчасно допомогти хворому, щоб у певний момент мобілізувати його сили і бути готовим до розвитку загрозливих для життя станів. А нерідко знання ознак кризи може посприяти встановленню діагнозу, хоча й запізнілому, але все ж такому, що надає лікарю змогу корисно втрутитися. Ібн Сіна ґрунтовно аналізує ознаки кризи й, по суті, розвиває тут свої семіотичні уявлення, викладені в першій і третій книгах «Канону», намагаючись пов'язати семіотику з перебігом хвороби в цілому та з її кризовим завершенням.

Описані позиції Авіценни в загальній і спеціальній семіотиці, діагностиці й прогностиці підпорядковано цілям лікування. Терапія Ібн Сіни є, передусім, терапією раціональною. Він неодноразово підкреслює необхідність діяти на причину хвороби і вказує, що застосування симптоматичних засобів «не є справжнім лікуванням, бо справжнє лікування полягає у викорененні причини», тоді як фармакологічне послаблення симптомів «усталює причину й усуває відчуття її».

В одному з своїх поетичних творів, «Поємі про медицину», Ібн Сіна підкреслює:

То ж наголошую: лікуй причини —
Це принцип головний для медицини. (1)

В цьому Ібн Сіна також виступає послідовником Гіппократа. Саме Гіппократу належить теза — «протилежне є ліками для протилежного, бо медицина є додавання й віднімання. Віднімання всього того, чого є надміру і що є шкідливим, додавання ж недостатнього». А Ібн Сіна стверджував: «...Коли стане зрозумілою якість хвороби, необхідно буде вибрати ліки з протилежною якістю, бо хвороба лікується протидією».

Одним із перших Ібн Сіна вказав на можливість лікування одного захворювання за допомогою іншого. Так, він знав і розумів, що гострі гарячкові стани у ряді випадків можуть бути використані для лікування психічних захворювань. В подальшому цей принцип застосував австрійський психіатр Ю.Вагнер-Яурегг, який поклав його за основу т.зв. «подразнюючого» лікування, сформулював теоретичні засади піротерапії та в 1927 р. був удостоєний за це Нобелівської премії.

Важливим є те, що арсенал лікувальних засобів в «Каноні» і обґрунтування їхнього застосування тісно пов'язані з філософськими уявленнями Ібн Сіни. Пояснюючи категорії кількості та якості, він як приклад якісних відмінностей наводить стан здоров'я і хвороби. Повернення організму до вихідного якісного стану вимагає безлічі різноманітних дій і певної тактики. В багатьох випадках Ібн Сіна рекомендує комплексне лікування — медикаментозну терапію у сполученні з фізіотерапією, психотерапією й хірургічними втручаннями. Дуже цінним у лікарських рекомендаціях Ібн Сіни є його піклування про лікувальний режим (йдеться про режим хворих і режим одужуючих). У цьому важливе місце відводиться дієтичним рекомендаціям, харчові продукти розглядаються ним теж як лікувальні засоби, а задачі лікувального харчування і фармакотерапії нерідко співпадають, що відбиває спробу раціонального обґрунтування дієтотерапії.

Великого значення Ібн Сіна надавав фізичним вправам. Прикладом використання їх у лікувальних цілях може бути призначення дихальних вправ при захворюванні, яке, за текстом «Канону», нагадує бронхіальну астму. Що ж стосується лікування фізичними методами, то Ібн Сіна широко рекомендує теплові й водні процедури — лазню, мінеральні ванни і душі, — а також кліматотерапію.

Значення терапії лікарськими засобами, пропонованими Авіценною, — неоціненне. До масиву лікарських засобів, рекомендованих у «Каноні», фахівці зверталися впродовж багатьох століть, звертаються й дотепер. Але ще більш суттєво те, що власне підхід Ібн Сіни до призначення ліків і до перевірки їхньої ефективності був сприйнятий, асимільований і застосовувався на практиці. Такі, наприклад, рекомендації, як вказівка не використовувати постійно один і той самий засіб, а періодично змінювати лікарські призначення — «щоб натура до нього не звикала», мають принципovu, неминущу значимість (11, 17). Такими ж важливими є вказівки стосовно того, що хвороба, за якої перевіряється дія медикаменту, не має бути ускладненою або що недостатньо досліджувати дію ліків лише на тваринах.

У «Каноні» опису лікарських засобів і характеристиці їхньої дії присвячено дві з п'яти книг: книга друга — простим лікарським засобам і книга п'ята — складним (складеним з простих). Окрім того, саме Ібн Сіна впровадив у медичну практику засоби, одержані хімічним способом. Проте все це є предметом особливої розмови, й ми не будемо зупинятися на цьому докладніше (див. розд. 2.4 - ред.).

Звернімося до хірургічних методів лікування, описаних у книзі четвертій. Тут йдеться про рани, вивихи, переломи, пухлини, гнійне запалення підшкірної клітковини (флегмони), нариви, бешиху, змертвіння тканин кінцівок (гангрена), опіки, контузії, золотуху, а також про хірургічне лікування деяких захворювань внутрішніх органів. Слід зробити застереження щодо анатомічних уявлень Ібн Сіни — в питаннях анатомії він поділяв багато хибних поглядів й забобонів своїх попередників і сучасників. Його анатомічні уявлення являють собою примхливу суміш домислів, фантастичних припущень і правильних, точних описів, правдивих спостережень, які роблять йому честь, а нерідко виявляються пріоритетними. Так, саме він раніше від інших дав правдивий опис очних м'язів. Тому припускають, що він, незважаючи на мусульманські релігійні заборони, займався розтином трупів (11). Такі припущення небезпідставні — слід згадати «вільнодумство» Ібн Сіни, його нехтування деякими догмами та умовностями Корана.

У Середні віки медична наука була повністю підпорядкована релігії — торкатися мертвих тіл, окрім як для ритуальних цілей, не дозволялося. Діяльність багатьох вчених-медиків зводилась до коментування анатомічних ідей Гіппократа, Аристотеля та Галена, бо їхні анатомічні досягнення вважались безпомилковими й неперевершеними. Авіценна критично переробив висновки цих видатних учених і систематизував їх (22), включивши в обіг нові знання з анатомії, накопичені вже після них аж до XI ст.*

Аристотель вважається засновником порівняльної анатомії та ембріології, оскільки він досліджував структуру тіла тварин та їх зародків. Учений дійшов висновку, що в ембріогенезі органи виникають не одразу, а поступово, один за одним, з безструктурної маси. Цю теорію видатний англійський анатом, фізіолог та ембріолог Вільям Гарвей в подальшому назвав теорією епігенезу. Найвидатнішим ученим-медиком Стародавнього світу після Гіппократа та батьком анатомії визнають Клавдія Галена, який працював у Римській імперії. Авторитет Галена був настільки незаперечним, що наступні покоління лікарів упродовж 1300 років навчалися медицини й анатомії за його творами. Гален провадив анатомічні дослідження на тваринах.

Знайдені закономірності він переносив на людину, що було далеко не завжди правомірним, і це негативно позначилося на розвитку анатомічної науки.

Роботи Гіппократа, Аристотеля, Галена формували погляди Авіценни. Однак Авіценна спромігся розробити новий підхід до лікування, який надавав лікарю можливість методично аналізувати анатомічні передумови виникнення хвороби, ставити топічний діагноз, визначати прогноз і застосовувати обґрунтоване лікування.

В «Каноні» Авіценна, з одного боку, зібрав і репрезентував анатомічні дані того часу, а з другого — намагався заповнити прогалини, що було важливо для правильного розуміння хвороб. Отже, анатомічна складова «Канону» — не лише узагальнення, але й результат особистої практичної праці Ібн Сіні. Загально визнано, що в першій книзі «Канону» анатомію викладено точніше і повніше за Галена.

* Дані з історії анатомії й розвитку відповідних поглядів Авіценни наведено професором В.Г. Черкасовим

В першій книзі «Канону» Авіценна детально описав кістки, суглоби, зв'язки, м'язи, кровonosні судини та інші анатомічні утворення. В розділі про кістки він пише, наприклад: «Хребці спинного хребта — основа, на якій тіло побудовано, як корабель на брусі... А є ще кістки, підвішені до частин тіла, — як кістка, схожа на літеру «лям», що пов'язана з м'язом гортані... Сукупність кісток черепа... — броня мозку, яка його закриває і запобігає лиху. Чому добре, що череп складається не з одної кістки, а з багатьох? Якщо трапиться псування кістки, то воно не розповсюдиться на весь череп. Крім того, в одній кістці не може бути різниці у відношенні твердості і м'якості, пухкості і щільності, тонкості і товщини. Шви природні між кістками відкривають можливість мозку дихати, особливо в першій третині життя...».

Кровonosні судини Авіценна розподілив на пульсуючі, тобто артерії, і ті, що перебувають у стані спокою, — вени. А серце описав так: «Три порожнини і два додатка у вигляді вушок. Додатки ці зморщені і розслаблені, поки серце стиснуте. А при розширенні — натягуються і допомагають витискувати вміст усередину».

Як вже згадувалось, Авіценна вперше детально описав будову м'язів ока: «М'язів, що рухають очне яблуко, чотири з чотирьох боків: зверху, знизу і біля обох кутів ока, кожний з них рухає око у свій бік. Ще два розташовані косо, вони рухають яблуко по колу. Позаду є м'яз, який підпирає... нерв. Нерв робить м'яз важкуватим і не дає йому розслабитись, що привело б до випинання очей». Авіценна одним із перших визначив чільну роль сітківки, описав сім видів виразок рогівки, дав свою теорію зору. Він описав також операцію з видалення катаракти і три оболонки ока з відповідними до них трьома рідинами, чого немає у Галена. «Перша оболонка — сніг (кришталік), друга — розплавлене скло (склисте тіло), третя — білок яйця (волога передньої камери)». Такий спрощений опис анатомії ока був все ж кроком уперед порівняно з попередниками Авіценни.

Новаторський характер анатомічних узагальнень в «Каноні» Ібн Сіні був однією з причин того, що медицину в університетах Англії, Франції, Іспанії, Італії, Німеччини вчили за Авіценною близько 500 наступних років.

Здійснивши такий екскурс в анатомічну складову медичного світогляду Ібн Сіни, згадаємо, що на його батьківщині хірургів поважали так само, як і лікарів: до них не було того зневажливого ставлення, яке спостерігалося в Європі. Хірургічні методи лікування Ібн Сіна виклав у «Каноні» у повному обсязі знань свого часу. Він докладно описав підготовку пацієнта до операції. Підкреслюється необхідність ретельної підготовки — за день до операції дають проносне, а в день операції забороняється годувати хворого. Якщо не застосовувалося знеболювання, пацієнта фіксували: голілки зв'язували до купи, кожную руку сповивали із стегном. Як знеболюючі засоби застосовувались красавка, латукове насіння, кориця, опіум, мандрагора з вином та інші ліки рослинного походження. Рецепти знеболювання були різними, залежно від стану хворого. Ось приклад знеболювання: «Якщо необхідно, щоб хворий швидко позбувся чутливості, додай меду, що приємно пахне, або сабур до вина. Якщо треба домогтися глибокого стану непритомності задля більш легкого знесення болю під час операції, підмішай дурійки. Або візьми димниці, опіуму, блекоти (по пів-драхми кожного), мускатного горіху чи сухої деревини алое. Змішай все це з вином і дай хворому стільки, скільки потрібно. Або звари начорно у воді блекоту з корою мандрагори, аж поки вона не стане червоною. Змішай це з вином». Цікавим є те, що рецепти Авіценни в подальшому застосовувались для знеболювання в Європі, зокрема — в Салернській школі.

Виняткову увагу в «Каноні» приділено травматології. Ібн Сіна вважав рану свіжою, якщо в ній немає гною. Нагноєння він порівнює із закисанням молока або гниттям фруктів. Рекомендовані Ібн Сіною для ран пов'язки з вином, дуже поширені під його впливом у Середні віки, дають змогу вважати, що автор, можливо, припускав антисептичну дію вина. Наслідуючи своїх попередників, він підкреслював значення спокою при лікуванні ран і переломів, рекомендував застосовувати стискаючу пов'язку, — наприклад, при переламі стегна. Під назвою «спосіб Авіценни» впродовж довгого часу в хірургії існував спосіб безпосереднього вправлення плеча при вивиху: вправлення досягалося за допомогою натискання силою хірурга. Малюнки в деяких латинських перевиданнях «Канону» свідчать, що Ібн Сіна рекомендував лікувати викривлення

хребта також методом натискування, використовуючи спеціальні дошки. Метод був широко відомий, згодом він був надовго забутий, знову впроваджений у практику, знову забутий і лише в 1852 р. відновлений, але, як і раніше, без посилання на те, що винайдено його давно.

Судячи з тексту «Канону», Ібн Сіна знав про хірургічне лікування гнійників на голові, видалення поліпів носу, екстракцію зубів, ампутацію язика у випадку злоякісної пухлини, інтубацію гортані, трахеотомію, прокол барабанної перетинки, лікування слъзової фістули введенням у слъзовий канал лікувального зонду, а також про безліч операцій на оці. А деякі принципи хірургічного видалення злоякісних пухлин, як вони сформульовані Авіценною, дожили й до нашого часу.

В «Каноні» також описано оперативні втручання при лікуванні водянки. При перитоніті через розріз видаляли гній і в рану вводили дренажну трубку, описано ушивання черевної рани з випадінням кишок. З характеру викладання в цьому, як і в інших випадках, можна припустити, що Ібн Сіна мав власний хірургічний досвід: він наводить розлогий витяг з Галена, відзначаючи, що знає «кращий спосіб зашивати живіт», — тобто він вважав за належне коригувати Галена. Ібн Сіна дуже уважно ставився до хірургічної техніки: докладно описує методику зупинки кровотечі за допомогою швів чи тампонів, застосування їдких речовин, коментує вибір шовного матеріалу — в яких випадках слід віддати перевагу лляним ниткам, а коли — свинячій щетині, жіночому волосу і т.ін. (2, 11, 18).

На завершення слід згадати, що Авіценна народжений добою Відродження — середньоазійського, або арабського Відродження, яке випередило європейський Ренесанс на півтисячоліття. Саме про таких людей писав свого часу Ф.Енгельс, називаючи їх титанами за силою думки, пристрасності, за повнотою й силою характеру, за багатосторонністю та вченістю.

Одним з найбільш яскравих прикладів широкої ерудиції, спостережливості й проникливості, властивих Ібн Сіні, його вміння

залучати для своїх узагальнень різноплановий природничонауковий матеріал, є пояснення ним таїни зору (11). До Ібн Сіни численні лікарі та природничники, серед яких був і Гіппократ, вважали, що визначає функцію зору — кришталік, завдяки якому з ока виходять промені, котрі, відбиваючись від об'єкта, створюють його зображення. Ібн Сіна відкинув таке пояснення, стверджуючи, що не промінь, який нібито виходить з ока і який, зустрічаючись із зовнішнім предметом, створює його зображення, а форма предмета, що сприймається, завдяки світлу відбивається в оці, змінюючись завдяки кришталіку, і відображується на сітківці, яка, власне, й є відповідальною за зображення. Ібн Сіна, як виявилось, був правий. І заслуговує на увагу, що саме таке пояснення було характерним взагалі для світогляду арабської медицини (Біруні та аль-Хацен).

Авіценна зробив великий внесок в медицину, але він має величезні заслуги не тільки в порівнянні зі своїми видатними попередниками, а й для наступних поколінь: він став сполучною ланкою в ланцюзі історичної послідовності, завдяки Авіценні знання вчених стародавнього світу — Гіппократа і Галена, в першу чергу, — були не тільки збережені, а й примножені. Він справедливо заперечує й нерідко уточнює позиції давніх греків і римлян. Ібн Сіна постійно намагався бути корисним людям, його раціоналістичний, прагматичний оптимізм можна почути в таких його поетичних рядках:

Нечутно до років приходиш білих.
Поки здоровий — віддавайся ділу.
Скажи, що завтра можеш ти робити,
Коли слабий будеш душею й тілом? (1)

До моменту, коли в Європі з'явилися його праці, лікарі багато чого забули, далеко відстали від того рівня, на якому творив Ібн Сіна. Він був значно ближчим до витоків науки, до грецьких класиків, до Аристотеля. І європейським медикам довелося заново вчитися, аби оволодіти всім, що Ібн Сіна перейняв у Гіппократа та інших медиків давнини, і тим, що він додав до класичного спадку, — так пише на останніх сторінках своєї книги про Авіценну відомий історик медицини Б.Д.Петров (11). Історик медицини з Великої Британії Д.Гутрі справедливо зауважує стосовно Авіценни: «Як

філософ він був популярний впродовж певного періоду часу, його вплив як лікаря живий дотепер».

Похований Ібн Сіна в Хамадані, в Персії, у спеціально спорудженому мавзолеї. Його біограф (3) пише: «Життя його продовжувалося 58 років, а смерть його наступила в 428 році» (428 р. Гіджри відповідає 1037 р. за юліанським календарем). На надгробку відтворено рядки з рубаї, що приписується як Ібн Сіні, так і Омару Хайяму:

Від смерті пороху і до небесних тіл
Таїни я розкрив всіх мудрих справ і слів.
Підступність оминув, розплутав всі вузли,
А вузол смерті розв'язати не зумів. (1)

Мені довелося брати участь у Конгресі істориків медицини, який було присвячено 1000-річчю Авіценни, у 1980 р. у Ташкенті. Побував я і в Афшані під Бухарою, на батьківщині Ібн Сіни. Там є музей його імені, створений він небайдужими руками, з великим знанням справи і дбайливо береже пам'ять про нашого великого попередника. Це нам вкрай важливо напередодні чергового ювілею Авіценни — 1030-річчя.

Завершити ж я хотів би словами з підручника з історії медицини, підготованого вихідцем з іншої історико-медичної школи — школи П.Ю.Заблудовського. Розділ про Авіценну закінчується так: «Тяжіння до «Канону» у вчених різних епох пояснюється тим, що його автор узагальнив увесь досвід Стародавності та Раннього Середньовіччя і, використовуючи власні численні спостереження, дав вичерпний, оригінальний для свого часу виклад медичної теорії й практики» (21, с. 234). «Філософ-енциклопедист і вчений-дослідник, лікар-цілитель і видатний теоретик медицини, великий візир... і... в'язень, музикант і поет — Ібн Сіна, який творив на зламі цивілізацій, належить усьому світу» (20, с. 69).

Цитована література:

1. *Абу Али Ибн Сина*. Вибране / Перекл. М.В.Попова. — К., 2005.
2. *Джумаев В.И.* Хирургия Абу Али Ибн Сины и ее исторические корни (Материалы к истории хирургии). — Ташкент: Медицина УзССР, 1965.
3. *Жизнеописание* Абу Али Хусейна ибн Абдаллаха ибн Сины, рассказанное им самим и записанное его учеником Абу-Убейдом ал-Джуджани / Пер. М.Занда // Литературный Таджикистан. — Кн. 6. — 1953.
4. *Закуев А.К.* Психология Ибн Сины. — Баку: Медицина АзССР, 1955.
5. *Искандаров Т.И., Исхаков В.И.* Здоровый образ жизни: восточные традиции и современность. — Ташкент: Медицина УзССР, 1989.
6. *Исхаков В.И.* Гигиенические воззрения Абу Али Ибн Сины (Кодекс здоровья людей преклонного возраста) / Методич. рекомендации. — Ташкент, 1982. — 22 с.
7. *Исхаков В.И.* Исторический опыт народов Средней Азии в области сохранения здоровья и его значение для формирования здорового образа жизни на современном этапе. — Автореф. дис. ... доктора мед. наук. — М., 1991. — 48 с.
8. *Исхаков В.И.* Этюды о здоровье: Ибн Сина и его античные предшественники. — Ташкент: Медицина УзССР. 1987.
9. *Исхаков В.И., Исхакова Т.Н.* Древо мудрости и здоровья: Питание в истории культуры народов Востока. — Ташкент: Изд-во «Фан» АН РУз, 1991.
10. *Петров Б.Д.* Ибн Сина // БМЭ. 2-е изд. — 1959. — Т. 10. — С. 1139-1145.
11. *Петров Б.Д.* Ибн Сина (Авиценна). — М.: Медицина, 1980.
12. *Петров Б.Д.* Ибн Сина — клиницист // Ибн Сина. Канон врачебной науки. — Ташкент, 1959. — Т. 2, кн. 3. — С. 525-546.
13. *Петров Б.Д.* Ибн Сина — творец «Канона» // Очерки истории отечественной медицины. — М.: Гос. изд. мед. лит., 1962. — С. 149-204.

14. *Петров Б.Д.* Итоги и очередные задачи изучения в СССР медицинского наследства Ибн Сины // I-я Всесоюз. конф. востоковедов. Тез. докл. и сообщ. — Ташкент, 1957. — С. 335-337.

15. *Петров Б.Д.* Клинические взгляды Ибн Сины // Мед. журн. Узбекистана, 1959. — № 1. — С. 73-78.

16. *Петров Б.Д.* Охрана здоровья в «Каноне» Ибн-Сины (Авиценны). К 1000-летию со дня рождения Ибн-Сины // Сов. здравоохран., 1952. - № 5. — С. 43-52.

17. *Петров Б.Д.* Фармация Ибн Сины (Авиценны). К 1000-летию со дня рождения // Аптечн. дело, 1952. — № 5. — С. 50-60.

18. *Петров Б.Д.* Хирургия Авиценны. К 1000-летию со дня рождения Абу Али Ибн Сины // Хирургия, 1952. — № 10. — С. 3-11.

19. *Серебряков С.Б.* Трактат Ибн Сины (Авиценны) о любви. — Тбилиси, 1976.

20. *Сорокина Т.С.* Атлас истории медицины: Средние века (476-1640). — М.: Университет дружбы народов, 1983.

21. *Сорокина Т.С.* История медицины / 3-е изд., переработанное и доп. — М.: Изд-во Центр «Академия», 2004.

22. *Терновский В.Н.* Ибн Сина (Авиценна). — М.: Гос. изд. мед. лит., 1969.